

Kunstirahva uus algus. Paul Olaki kirjad Hanno Kompusele põgenikelaagri ajast

Piret Noorhani

Hanno Kompuse ja Rahel Olbrei arhiiv asub Torontos, E. Aruja nim. Tartu Instituudi Arhiivis ja Raamatukogus. See on vaid üks ligi kuuekümnest siinsest isiku- ja organisatsioonide arhiivist, mis nii aja- kui ka kultuuriloolastele huvi võiks pakkuda. Nüüdseks juba üle 40-aastane TI Arhiiv ja Raamatukogu on Torontosse loodava VEMU ehk Väliseesti Muuseumi kogude nurgakiviks. Lisaks dokumendiarhiividele asuvad siin ka mahukas fotokogu, heli- ja filmiarhiiv. Kujunemiskärgus on kunsti- ja esemekogu. VEMU/Eesti Õppetöö Keskuse kohta leidub informatsiooni veebilehel: vemu.ca.

Hanno Kompuse ja Rahel Olbrei arhiivi viies kasti leidub huvipakkuvat nii teatri, muusika, kirjanduse kui ka kujutava kunsti kohta. Materjale on sõjaeelsest ajast kuni Rahel Olbrei surmani 1984. aastal, rõhuasetusega pagulusperioodil. Kogu on tervikuna huvitav: kirjutiste käsikirjad, isiklikud dokumendid, ürituste kutsed ja kavad loovad hinnalise terviku, mis on uurijale abiks nii pagulusaastate kultuurielul kaardistamisel kui ka detailsemal kirjeldamisel.

Ajast, mil Eesti kultuurieliit oli mööda maailma laiali paisatud ja nende peamiseks suhtle-

misviisiks paberil kirjade saatmine, on hiljem arhiividesse jõudnud ohtralt hinnalisi ajaloodokumente. Nii moodustavad ka Kompuse-Olbrei arhiivi infomahukaima osa kirjavahetused – ligi 250 korrespondendiga. Suurem osa kirjavahetustest on pärit Kompuse ja Olbrei Kanada aastatest (1951–1984), aga küllalt hästi on esindatud ka paguluse algusaastad, mil kirju ja lühiteateid saadeti ühest põgenikelaagrist teise. Kompuse ja Olbrei mahukas dokumendiarhiiv on korrastatud (kogu nr. 11) ja selle nimistuga saab tutvuda arhiivi kodulehel: <http://www.tartuinstitute.ca>.

Arhiivis leidub ka suur hulk hinnalist fotomaterjali: ülevõtteid kultuurielust ja -tegelastest enne sõda Eestis ja hiljem paguluses. Fotokogu on detailselt korraldamata ja digiteerimata. Õnneks on Rahel Olbrei fotodele üsna järjekindlalt lisanud nimesid, daatumeid jm. infot, mis hõlbustab fotode viisipärasest kirjeldamist. Loodame selle kogu paari lähema aasta jooksul uurijatele kättesaadavaks muuta.

TI Arhiivi ja Raamatukogu materjale on varemgi Eesti lugejateni jõudnud – raamatus „Kirjad: *Ella Ilbak, August Gailit* 1952–1961” (Tallinn, 2009). Nüüdseks on koopiad nii August Gailiti

Ees vasakult:
K. Jungholz, P. Olak,
H. Kompus, A. Lauter.
Taga: J. Aavik,
A. Sällik. 1924

E. Vilde "Pisuhänd"
"Estonias" 1927. Ees
vasakult: H. Laur,
H. Gleser, E. Vilde,
M. Parikas. Taga:
A. Lauter, H. Kompus,
P. Olak, P. Pinna,
A. Üksip.

kirjadest Ella Ilbakule kui ka täna avaldamisele tulev valik jõudnud koopiatena Eesti Kultuuriloolisesse Arhiivi (P. Olaki kirjad asuvad registrinumbri 2013/48 all). Loodame VEMU kogusid ka tulevikus EKLA ja Tuna kaudu tutvustada.

Paul Olak ja Gerd Negro kirjadest Hanno Kompusele ja Rahel Olbreile on säilinud 12 kirja ajavahemikust 17. november 1944 – 20. detsember 1976. Avaldamisele tulevad neli esimest – 17. novembrist kuni 14. detsembrini 1944 ehk ajast, mil segadust oli veel palju. Kes on kus? Kuidas saada kokku pereliikmete ja mõttekaaslastega? Kuidas saada selgeks uus keel? Millised on väljavaated professionaalseks tööks? Napilt kaks kuud pärast põgenemist toimusid juba esimesed suuremad rahvakogunemised, kontserdid. Olaki kirjad on info- ja detailirohked. Tema hoiak on stoiline. Põgenemise ja kirjade kirjutamise ajal oli Olak 64, Kompus 54 aastat vana – küpses eas teenekad mehed, kes Eesti kultuuri heaks palju korda saatnud ja ilmselgelt valmis sama ka uutes oludes tegema. Või kuidas teisiti! Oldi ju ise seda väikest, kuid erksat ja ärksat rahvuskultuuri kehandit üles ehitatud. Nüüd oli vaja päästa selle laialipaisatud killud, et luua uus elu- ja loomisvõimeline tervik. Eriti ühendas mehi teater, iseäranis „Estonia” teater. Paul Olak (02.08.1880 Liiva k., Muhu saar – 31.10.1949 Stockholm) oli teatridirektor, ajakirjanik ja dramaturg. Ta oli töötanud aastail 1898–1906 õpetajana ning 1907–1910 Õiguse ja Virulase toimetuses. Aastail 1910–1922 oli ta ajalehe Tallinna Teataja toimetaja, 1922–1933 „Estonia” dramaturg ja 1933–1944 (vaheaegadega) direktor. 1935. ja 1938.–1940. aastal tegutses ühtlasi ka ajakirja Teater peatoimetajana. Aval-

danud reisikirju, vesteid ja teatriarvustusi. P. Olak oli Ajakirjanike Liidu üks asutajaid ja 1924–1926 selle esimees. Aastail 1911–1924 oli abielus Olga Mikuga (Mikk-Krull) ning aastast 1925 Gerd Neggoga. 1944. aastal põgenes Rootsi.

Hanno (Johannes) Kompus (04.03.1890 Rannu – 25.10.1974 Montreal) oli mitmekülgne inimene, tegutsedes nii lavastaja, kunstikriitiku kui ka arhitektina. Aastail 1901–1908 Tartu Reaalkoolis õppides mängis ta ka „Vanemuise” orkestris viulit. Aastatel 1909–1918 õppis Riia Polütehnilises Instituudis arhitektuuri. Osales Vabadussõjas. Aastail 1919–1920 oli haridusministeeriumi kunstiosakonna juhataja ning 1920–1922 „Estonias” dramaturg ja lavastaja. Aastail 1922–1923 täiendas end Dresdeni Riigiooperis, 1923–1936 ja 1940–1944 töötas „Estonias” ooperilavastajana ja 1925–1929 direktorina. 1936–1940 oli Riigi Ringhäälingu saatekava juhataja. 1944. aastal põgenes Rootsi. Projekteeris Stockholmi ümbrusesse väikeelamuid, illustreeris eestikeelseid raamatuid, tegutses eesti teatrites. Aastast 1951 elas Kanadas. Osales Montreali Eesti Teatri tegevuses. Aastast 1922 abielus tantsija ja ballettmeister Rahel Olbreiga (01.08.1898, Tallinn – 12.12.1984 Montreal).

Mis võis saada Paul Olaki ja Gerd Negro arhiivist? Olak suri 1949. aastal, s. t. enne, kui Rootsis jõudis tekkida oma eesti arhiiv. 1943. aastal Stockholmis kokku kutsutud Balti Komitee initsiatiivil hakati 1966. aastal looma Balti Arhiivi. Sellest kujunes Kalju Lepiku eestvõttel keskne eestiaineline arhiiv Rootsis, mis deponeeriti Rootsi Riigiarhiivi. Gerd Negro suri 1974. aastal, kuid ei tema ega Olaki materjalid ole Balti Arhiivi jõudnud. Kuhu need said?

Sunhultsdbrunn, 17. XI 44

Armas Hanno,

Oleksin Sulle juba eile kirjutanud, kuid olin veel nii nässus, et ei jõudnud. Saatsin vaid hra Tillingile¹ mõne rea vastavalt ta soovile. Öhtul enne ärasõitu külmetasin Eriksdalis nii põhjalikult, et nüüd nohu ja kõha jätkub jälle kuni jõuluni.

Sunhultsbrunn asetseb Tranäsist² kilomeetrit 16 – kas westi või osti või mingis muus suunas, see tuleb mul veel välja uurida. Künklik maastik, okasmets, järw – umbes nagu Klooga. Üksikud willad, kaunis kergesti ja odavasti ehitatud, mitte nii nagu Meriväljal. Üldse rohkem suwiseks kasutamiseks, nagu mulle näib.

Fagersjöst³ tuli üle 70 inimese, enne meid ei olnud siin veel kedagi. Olid olnud daanlased, kuid, nagu Gerdile⁴ seletatud, halwa käitumise pärast mujale üle wiidud. Noh, kui nii on, ega siis meiegi siin kaua püsi. Esialgu kõneldawat kahest kuust, mille lõppedes töö pidavat leitud olema. Eks näe. Kolmtuhat eestlast koondawat siia kanti ent Sunhultsbrunni peale meie wist küll enam palju ei mahu. Aga üldse ei tea ma esialgu veel suurt midagi.

Abielupaarid – ka perekonnad – elawad omaette tubades. Möbleeritud. Head woodid. Linad, tekid. Korralikud pesunõud. Aga wannituba puudub; selle aset peab suwel täitma wist järw. Kas läheduses saun leidub, ei tea. Suurimas hoones, kus peale paljude teiste asume meie Gerdiga, on 22 üksikut tuba, kaks söögisaali ja seltskonna-ruumid, kõik rahuldawalt möbleeritud. Näib olevat ehitatud pansioniks. Läheduses paar maakauplust ja postkontor. Ühest poest saime hambapasta 90 öriga, ütle seda K. Köksile⁵.

Süüa saab rahuldawalt. Hommikul pudru ja piim, kilud, worst, kohwi. Lunchiks – ah, mis ma sest nii pikalt seletan, kõik on päris kena ja kõhu saab täis. Kaks ööd olen maganud hästi. Mõtle ikka: Eriksdalis 100 inimest toas, siin kaks! Wahisõdureid ei ole, jalutada võib nii kaugele ja kaua nagu tahad. Kahtlen isegi, kas siin mingit laagrijuhatust on. On üks preili, püksid jalas, suits suus, aga mis ülesanded tal on, seda täpselt ei tea. Arwan, et ta peamiselt küll meie toitlustamise eest hoolitseb.

Eelmised read kirjutasin hommikul, wahepeal jalutasime, käisime fagersjölas teistes hoonetes waatamas, magasime ja nüüd sõime. No ja nüüd tean siis, et wannituba on. Ja et saab kibuwitsa ja pihlaka marju, et lapsed woiwad kohalikus algkoolis käia ja et meie perenaine, prl. Olsson, on kihlatud. See näib üksikuile rootsi preilidele nagu mingiks abielueelkooliks olevat, see eesti põgenikega askeldamine.

Muidugi on siin ka warjukülgi, ja kui me pikemaks ajaks siia jääme, ega me siis muud ei näegi. Kõigepealt see, et wähe köetakse. Siis, et ei ole raamatuid. Eriksdalis hakkas mulle närwidele käima see tawaline omawaheline suhtlemine teatriinimeste wahel, siin tunnen sellest täna juba puudust. Mulle on igawad inimesed, kes on wõimelised waid korralikuseks. Wähekesi riidu ja intrigeerimist peab ikka ka olema, aga selle kõrwal peab siis jaksama mõnikord mõni ilus toon wõtta ja mõnd lauset nii ütelda, et kõrwad kikki ajawad.

A p[r]opos need toonid – kuidas õnnestus kontsert wõi see, mida nad nii nimetasid? Kahetsen tõsiselt, et pidin eemal olema. Mitte nii palju kontserdi kui sellepärast, et jäi nägemata tuhat eest-

¹ Hartvig Tilling (Telling), (20.01.1898 Lohde, Koluvere, Haapsalu mk. – 16.12.1980 Rootsi) – sõjaväelane, Vabadusristi kavalier.

² Sunhultsbrunn (ka Sundhultsbrunn) on külake Lõuna-Rootsis, Jönköpings läänis. Tranås on sellele lähim linnake.

³ Tänaseks linnaosa Stockholmi lõunaosas.

⁴ Gerd Elwine Olak Negro (08.11.1891 Kuressaare – 01.09.1974 Stockholm) – tantsija, tantsulavastaja ja pedagoog. Rootsis töötas postiametnikuna. Oli abielus Paul Olakiga.

⁵ Kaljo Köks (1916–?) – balletitantsija.

last, kes sinna kogunesid.⁶ Aga noh, selle eest sain kaks ööd hästi magada ja seda oli mulle hädasti vaja. Las´ ma magan veel mõne öö, küllap siis hakkangi igatsema tolle kunstirahwa-laagri järele – kui seal saab oma toa ja oma loa, raamatud ja wahetewahel raasike üle aisa lüüa.

Aga tulen jälle tagasi meie Sunhultsbrunni juurde. Sõna etümoloogia on mulle tume. Aga ütle, palun, härra Tillingile, et siin ei kirjutata mitte kahe n-iga, nagu mina seda – wõib-olla kuulmise järgi – tegin. Wõib-olla tähendab see päikest.⁷ Siin lõhutakse kaljusid nagu wist kõikjal sel maal. Rootslastele wist ei meeldi nende maapinna reljeef niisugusena nagu ta on. Teed, neid käib siin risti-rästi minu arwates tarbetult palju, on jalutamiseks head, eriti fagersjölased on waimustatud. Ja eelajaloolisel ajal on maapinna kujundamisel lainetamist olnud. Ja muidugi on ka järw, rebase farm ja ühe kuuri moodi ehitise esiküljel nägin pealkirja: Museum. Kõige vähem näeb rootslasi. Ühesõnaga: idüll, sanatoorium, paradiis – *lasciate ogne speranza*.⁸

Nüüd aga arwab Gerd, et peame postkontori minema, kell 4 läheb post ära. Me ei jõua loetella kõiki, kellele Sa minult peaksid terwiseid edasi andma. Leidsin Eriksdalis, kõigest hoolimata, hulga, kes mulle nüüd enam ükskõik ei ole. Ja oleks kahju, kui neid enam ei näeks. Kapten Randmetsale⁹ ütle, et tema proua abikaasa esimese ešeloni ei tulnud. Saatsin kapteni kirja Fagersjö laagri šefiga ära. Ja hra Persmanile tuhat tänu wõileibade eest, see oli nii inimlikult kena. Ja major Männile¹⁰ lahke abi eest enne ärasõitu. Terwisi siis meie teatriinimestele, kirjanikele. Ah jaa, proua Jalajase poeg¹¹ on ka veel Fagersjös, kui see laager veel olemas on.

Ela hästi.
Paul

Sunhultsbrunn, 28. XI 44.

Armas Hanno,

Täna kirja eest, sain ta 25. novembril. Elu läheb wana wiisi ja waikselt, puhkan ikka veel Eriksdalis.

Hiljuti saime endile laagrijuhataja (too preili osutus waid perenaiseks, kellena ta muide seisab oma ülesannete kõrgusel, nii palju kui nõuda wõib ühelt armunud pruudilt). On keegi soome rootslane, hiigla muhe mees, laagrijuhataja ja jõuluwana ühes isikus. Täielik wastand kõigele, mida kuulnud Fagersjö omadest. Temale wõib bolšewikkudest rahulikult tött kõnelda, ilma et ta sind seepärast Göbelsi agendiks peaks. Söök koos laagrirahwaga, mitte oma büroos, seisab sabas nagu kõik, oskab saksakeelt ja suurimas hädas wõib temaga isegi eestikeelt puhuda nagu iga soomlasega. Mina, et nii tore mees olla, peaksin vähemasti 500 kr. kuus teenima + prii korter ja söök. Muidugi tuli siis

⁶ Kõnealune kontsert toimus Eriksdalis 6. novembril 1944. Noorte Meeste Kristliku Ühingu skautide malev korraldas Eriksdali tennisehallis Eesti õhtu sõjaohvrite abistamiseks. Esines meeskoor prof. Juhan Aaviku juhtimisel, Olaf Roots klaveril, laulsid Els Vaarman, Mari Kamp ja Priit Hallap. E. Reiningu kirjast H. Kompusele 5. novembril 1944 võib lugeda: „Homme ma vist lähen õhtul siia lähedusse – lähen Eriksdali halli kontsertõhtule, mis peab kujunema ühtlasi eestlaste esimeseks suuremaks kokkusaamise õhtuks.” TI AR, f. 11, s. 1:173). Ürituse kohta vt. ka: E. Nõu. Vabariigi pojad ja tütre. II osa, lk. 429.

⁷ Sunhultsbrunn, ka Sundhultsbrunn. *Sund* tuleb vanast, tänapäeval vähekasutatud mehenimest Siunde. *Hult* tähendab vana rootsi keeles *mets*, *brunn* on rootsi keeles *kaev*.

⁸ Itaaliakeelsed read Dante Alighieri „Jumaliku komöödia” esimesest osast „Põrgu”, J. Semperi eestikeelses tõlkes: „Sa jäta lootus, kes siit sisse läed!”

⁹ Ivan Randmets (03.12.1896 Muhu? – 20.03.1996 Rootsi) – laevakapten.

¹⁰ Tõenäoliselt Ferdinand Voldemar Mänd (25.10.1896 Anija, Harjumaa – 05.03.1987 Broad Brook, USA). Sai majori auastme 1936.

¹¹ Tõenäoliselt mõeldakse vaimulik Jakob Jalajase (ka Jallajas) ja tema abikaasa Herta Amalie Terese (s. Holtz) tütre Renata Jalajase (abielus Poom) poega Jaaku. Pastor Jalajas põgenes Rootsi koos abikaasa, tütre ja selle pojaga. Jalajased elasid Fagerjö põgenikelaagris kuni 1945. aasta sügiseni.

temaga koos ka see kuulus 90-örliline päevaraha; saime 16 päeva eest kätte ja ujume nüüd rahas.

Wahete wahel kuuldub, nagu tuleks siia ka tööameti esindajaid, kuid see on paljude jaoks ka ainus pilw selle muinasjutumaa muidu nii selges taewas.

Pühapäewal saatsin pika kirja Engлиндile¹² – meie teatrirahva muredest. Kirjeldasin olukorda ja palusin nõu. Seadsin küsimuse, et kui oma trupi moodustamisest asja ei saa, mida kardan, kas siis vähemasti dirigente, lauljaid, ballettmeisterit ja tantsijaid ei saaks sokutada siia-sinna rootsi teatrite juurde. Muidugi ei ole mõeldav, et Engлинд otseselt ühelegi neist teenistuse mureteks, aga mõne näpunäite wõiks ta ehk küll anda. Ja jään nüüd põnewusega ootama, mis ta mulle wastab. Samuti kawatsen kirjutada ka pr. Wahlgrenile¹³: temal näib selliste asjade jaoks olewat nii närwi kui ka südant.

Eelmised read olid juba kirjutatud, kui saingi Englini wastuse. Ta kirjutab muu seas: „... ich kann den (rootsi) Direktoren nur private Empfehlungen und meinen estnischen Freunden Tips geben. Ich nehme an, dass wenigstens die Tänzer und Tänzerinnen bald untergebracht werden können, da Jahres... mit Tanz... in Stockholmen Södra Teatern und Folkets Hus Teater inszeniert werden. Eine Revue kommt auch im Malmier Hippodrom-Theater zweiten Weihnachtstag. Im Sommer spielt Direktor Wally in Oskars theater hier Revue in Zirkusgebäude. Eine Balletttrupp in den Volksparken nächsten Sommer ist auch denkbar, da muss aber der Ballettmeister sich schnellstens in Verbindung mit Direktor Palm, S:t Eriksgatan 86, hier setzen...Sobald Herr Kompus die Sprache beherrscht möchte ich vorschlagen, dass er sich in Verbindung mit Malmöer Stadttheater setzt. Da ist jetzt ein norwegischer Oberregisseur, der für nächste Saison seine Arbeit in Oslo wieder aufnehmen wird... Frau Laid kann sobald sie hier angelangt ist bei ihren Gatten in Häversdal wohnen und kriegt – wenn sie schwedisch spielen kann – Gastspiel in Malmö... Gibt es über allen estnischen Künstlern ein Verzeichnis bei der Stellenvermittlung hier? Bejahenden-falls möchte ich eine Copie haben um mich privat für die verschiedenen Artisten einzusetzen können. Aber wie gesagt: Sprachstudien scheinen jetzt für sämtliche das wichtigste zu sein, da es die Placierungen hier ganz bestimmt wesentlich erleichtern wird... Ich werde die ganze Sache noch überlegen und mache übrigens morgen eine Rundreise Göteborg – Malmö – Norrköping, wo ich viele Fachleute treffen werde. Vielleicht werde ich danach positivere Vorschläge machen können.” Ja lõpuks P.S.: „Eben ruft mich Hippodromtheater an: dort braucht man dringend Ballettmädels! Gibt solche von Ihren Theater hier?”¹⁴

Nii see kiri. Lootust nagu oleks, aga suurt ka mitte. Esialgu näeb wähe wõimalusi meie inimes-tele oma parima pakkumiseks. “Sprachstudien das wichtigste”.¹⁵

¹² Arvid Englund (18.06.1882 Helsingi – 12.09.1972 Stockholm) – Rootsi teatrilavastaja ja -näitleja. Tänaseni tegutsevad draamaagentuur Englund Dramaagentur AB ja kirjastus Teatervörlag Arvid Englund AB.

¹³ Maria Schildknecht (31.10.1881 Stockholm –19.02.1977 Göteborg). Rootsi näitlejanna, aastast 1918 abielus Rootsi näitleja ja lavastaja Helge Wahlgreniga, kes töötas Göteborgi Linnateatris.

¹⁴ „... võin anda Rootsi direktoritele ainult eraviisilisi soovitusi ja mu Eesti sõpradele nõuandeid. Arvan, et vähemalt tantsijatele ja tantsijannadele saab varsti töökoha muretseda, sest aasta jooksul tuleb Stockholmi Södra Teatern'is ja Folkets Hus Teater'is tantsunumbritega lavastusi. Üks revüü tuleb ka Malmier Hippodrom-Theater'is teisel jõulupühal. Suvel mängib Oskars theater'i juhataja Wally tsirkusehoones oma revüüd. Järgmisel suvel oleks ka mõeldav balletitrupp Volksparken'is, aga siis peaks ballettmeister kiiresti ühendust võtma juhataja Palmiga, [Sankt] Eriksgatan 86, ... Niipea kui härra Kompus keelt valdab, tahaksin ma soovitada, et ta võtaks ühendust Malmö linnateatriga. Siin on praegu üks Norra pealavastaja, kes järgmisel hooajal alustab tööd jälle Oslos ... Proua Laid võib, niipea kui ta siia on jõudnud, oma abikaasa juures Häversdalis elada ja saab – kui ta suudab rootsi keeles mängida – Malmö külalisesinejana üles astuda... Kas siin töövahenduses on olemas mingi nimekiri kõigi eesti kunstnike kohta? Kui nii, siis sooviksin saada sellest koopiat, et saaksin erinevate artistide eest eraviisiliselt kosta. Aga nagu öeldud: keeleõpingud paistavad nüüd kõigi jaoks olevat kõige olulisemad, sest see teeks kohaleidmise siin täitsa kindlasti oluliselt lihtsamaks. Ma mõtlen kogu selle asja peale veel ja homme teen muide ühe ringreisi Göteborgi, Malmösse ja Norrköpingisse, kus ma kohtun paljude kolleegidega. Võib-olla saan siis pärast teha positiivsemaid ettepanekuid.” Ja lõpuks P.S.: „Helista mulle ruttu Hippodromtheater'isse: siin on hädasti vaja balletitüdrukuid! Kas Teie teatrist on siin selliseid?” Sks. k.

¹⁵ Keele õppimine on kõige tähtsam. Sks. k.

Teata mulle ka, mis Sa Teatrite Liidu esimehelt kuulsid. Arwatawasti siiski üldjoontes sedasama, mis mina Engliindilt. Tuleb harjuda mõttega, et siingi ei ole midagi wõimatat, kuid et see päris kergesti ka ei lähe. Tuline kahju, et meil rohkem tantsijaid kaasas ei ole, siis oleks Rahelil siiski kõige lihtsam olnud midagi peale hakata. Kuid oleks on oleks. Igatahes näib mulle, et tantsijad nii kiiresti kui wõimalik peaksid millestki wähegi lähedast kinni hakkama, muidu wõib-olla pannakse äkki sitsi kuduma.

Lugesin teatud mõruda lõbuga Su ridu meie kontserdist [6]. novembril. Ja-jaa! Inimesed on oma iseloomu wangid. Seda on ka kõik need fõhnerid ja duced, ja endised teatridirektorid peaksid nende rumaluste paratamatust ja nende traagikat kõige paremini mõistma.

Meil tuli siin äkki waikse ilmaga õige paksult lund ja kogu maailm on nüüd üksainus suur piltpostkaart. Ja täna tulewat ka 15 põgenikku – kust, ei tea. Gerd sõitis neile wastu. Mulle näib, ta on siia mingiks laagrischeffi abiks tõusnud wõi langenud, suure askelduste koormaga, kuid ilma palgata. Aga nii wähemasti ei ole elu nii tühi.

Ole nii lahke ja pea meeles: prof. Indreko¹⁶ kätte jäi mul üks raamat – Auburtini „Nach Delphi“, wõta see enda kätte hoiule. Ja kui studiosus Wirro¹⁷ weel seal on: nõudku rahwalt kümmeWond Wolfi õpikut¹⁸ ja Rosenbergeri Tysk-swensk ordbok¹⁹ (2 eks.) wälja. Ega nii ikka ei saa, et Eriksdali raamatukogu haihtub ühes oma elanikkonnaga.

Ma jään selle juurde, et siin on hea olla. Kuid boheemlaste laager oleks siiski tarwilik, et wahete wahel riielda, õhulosse ehitada ja üheskoos wõib-olla mõnda praktilistki üritada. Eriti teeb mulle muret meie draamainimeste saatust, need peaks ühte kampa koondama, wõib-olla saaks siiski midagi walmis septseda, millega sobiks tulewikus rändama hakata.²⁰ Wähemasti nad ei roostetaks. Kui Sul wähegi wõimalik, saada Engliindile see Verzeichnis²¹; kardan, et minul siiski täielikku ülewaadet ei ole. Ja tee sellest Engliindi kirjast üldse kõik järeldused, milliseid tarwilikuks pead. E. aadress: Direktor Arvid Engliind, Stockholm Ö. Karlawägen 56 [üleval wäike rooma I], Telef. 60 42 34. Seal-samas on wist ka üks teine Engliind, kuid see on junior.

Arwatawasti sattud Sa nüüd mõnikord ka Reiningiga²² kokku ja saad nõu pidada. Terwita teda – meie mõlema – s.o. Gerdi ja minu poolt. Tubin, Tubin! Mul on kahju, et ta siin ei ole. Wõiks ühe talwesümfoonia kirjutada, puha walgetes toonides.

Terwiseid Rahelile ja ela ka ise hästi.

Paul.

P.S. Meil on siin ka kohwik. Ja kohw on nii süütu, et ma teda ka une alla wõin juua.

Meie asukohal ei ole Tranåsiga postitalituse suhtes mingit pistmist, meie aadress lihtsalt: Sunhultsbrunn ja dixi.

¹⁶ Richard Indreko (25.02.1900 Purdi vald, Järvamaa – 10.03.1961 Stockholm) – eesti arheoloog.

¹⁷ Nigul Wirro (26.08.192 Terijoki, Soome – 14.09.1991 Toronto). Õppis Tartu Ülikoolis juurat. Töötas Tallinna Keemiavabriku pearaamatupidajana. Torontos pidas hauakivide kujundamise äri.

¹⁸ W. Wolf. Kleine Schwedische Sprachlehre. Julius Groos Verlag, Heidelberg, 1941.

¹⁹ G. Rosenberger. Deutsch-schwedisches wörterbuch = tysk-swensk ordbok. Svenska bokförlaget, Norstedt, Stockholm, 1944.

²⁰ Teatrirahva laagriks kujunes Neglinge Saltsjöbadenis, kus oli koos üle neljakümne näitleja, solisti ja kunstniku. Seal mängiti etendusi ja sealt käidi ka ringreisidel. Saltsjöbadeni laager suleti 15. juunil 1945.

²¹ Sks. k. – nimekiri.

²² Eduard Reining (13.04.1899 Tallinn – 14.09.1877 Stockholm) – eesti teatritegelane ja kriitik. Lõpetas Tallinna Kaubanduskooli ja Õhtukolledži, õppis 1920–1923 Draamastuudio teatrikoolis ja töötas aastani 1924 NSV Liidu Tallinna kaubandusesinduses raamatupidajana. Oli 1924. aasta detsembripüüdis osalemise tõttu 1929. aastani vangis. 1930–1940 Tallinna Töölisteatri tegevjuht ja 1942 lavastaja. Asutas 1934 ajakirja Teater, mille tegevtoimetaja oli 1934–1940. 1940–1941 „Estonia“ teatri kunstinõunik ja direktor. 1941 oli Saksa okupatsioonivõimude poolt arreteeritud. Põgenes 1944 Rootsi. Töötanud Malmös arhiivitöölise ja raamatupidajana. Oli Stockholmist eesti teatri asutajaid (1945) ja kauaaegne Eesti Päevalehe (Stockholmis) teatrikriitik. Teinud kaastööd ajakirjale Tulimuld.

Sunhultsbrenn, 7. XII 1944.

Armas Hanno,

Ei ole mul aimu, kus Sa nüüd asud, hea õnne peale suunan need read weel Eriksdali.

R.²³ lugu näib mulle päris müstilisena. Hull saatus kiusab seda meest. Saatsin tolele överkonstapelnile²⁴ oma atestatsiooni ta kohta. Kas ta sellest päris hästi aru saab, ei tea, sest Ger-dil oli wõib-olla raske seda tõlkida, kuna aine kaunis wõõras.

Kirjutasin ka Engländernile, et olen Sind ta kirja sisuga tutvustanud ja palunud nimestik saata. Kas saatsid?

Ballettmädels²⁵ kohta wastasin, et neid mul ei ole: Käsnapuul²⁶ kuulu järgi on juba engagement, Maldutis²⁷ ja Ahi²⁸ esialgu weel görlidenä arwesse ei tule. Arusaadawatel põhjustel ka Kõks, ta suure kaswu ja tole teatud wända pärast, mida sakslased teab miks generaliseeriwalt nimetawad „der kleine Unterschied”²⁹.

Kui asud juba Saltsjöbadenis, kirjuta siis kohe ja kirjelda kõigis peensustes ja wärwides, kuidas seal on ja kes seal on. Ma arwan, et ilma Tiedebergi³⁰, Karrisoo³¹ ja nende protektorita kogu see asi oleks kaunis puudulik. Elu peab olema kuidagi würtsitatud. Meil siin on ka üks daam, kes igapäew šefi juures istub ja talle kõrwa sosistab, milline see kord siin olema peaks ja et temal õigupoolest ei kõlbaks toimkonnas käia. Ma arwasin kohe ja ennäe – selguski, et peab ennast lauljaks. Tekkis kohe niisugune mõnus, hubane tunne.

Aga Under ja Adson tuleksid Sigtunast üle tuua. Adson saatis mulle siia päris walju appihüüde: pr. Under magab seal tosina teisega ühes toas, s.t. ei maga, waid wõtab wiis korda öö kestes unepulbreid. Tahaksid siia kolida. Kuid mis wõin mina teha? Neid asju dirigeeritakse ju kusagilt keskusest, kuhu ma ei pääse. Andsin nõu enne siiski katsuda sinna boheemlaste laagrisse pääseda...³² Imelikult kukuwad kordused wälja küll: pr. Under, – meie Sappho, Sigtunas tosina ei tea kellega ühes toas ja ta öde Berta siin kolme teisega samuti ühes toas.³³

²³ Eduard Reining kirjutab H. Kompusele Baggåst 1. detsembril 1944: „mina istun siin kolmandat nädalat. Mingit süüdistust pole seni esitatud. Ka Mary (loodetavasti koos Rauliga) olevat saadetud kaugele lõunasse – kuhu, ei tea. Pole talt endalt teateid saanud. Kahju, et ta teenimatult saab vintsutada ja alandatud. Nii me siis oleme laiali pillatult, eraldatuna elust ja tegevusest. Tundun endale majajäetuna ja üleliigsena. Võõrkeha, mis ei kuulu sinna ega siia.” (TI AR, f. 11, s. 1-173). Ka 14., 19. ja 26. detsembri kirjades räägib ta enda kinnipidamisest ja mainib korduvalt, et ei tea, milles teda süüdistatakse. Reining mainib, kes kuulujuttude järgi võiks olla tema peale kaevanud, aga kindlaid tõendeid tal pole. 14. detsembri kirjaga on ta saatnud H. Kompusele kaaskirja, mida ta palub saksa keelde tõlkida, et saaks selle ametivõimudele edastada. See kiri pole kahjuks arhiivi jõudnud. 24. jaanuari kiri saabub aga juba Frostravallenist ja sellest selgub, et pere on viimaks kokku saanud. E. Reiningu tegevuse, sh. poliitilise tegevuse kohta vt. ka eelmine viide.

²⁴ Rts. k. – ülemkonstaabel.

²⁵ Rts. k. – balletitüdrukud.

²⁶ Velner (s. Käsnapuu), Ruth-Katharina (22.11.1922 Tallinn – 07.01.2012 Stockholm) – balletitantsija ja ujuja. Õppis „Estonia” teatris Rahel Olbrei loodud balletistuudios.

²⁷ Klaudia Maldutis Kõks (1910–1995 Tallinn), „Estonia” priimabaleriin. Õppis „Estonia” balletistuudios. Abielus tantsija Kaljo Kõksiga. Läks hiljem Inglismaa kaudu Argentinasse.

²⁸ Ada (Agnes) Ahi (aastast 1938 Habicht, 29.08.1909 Liepāja, surmaaeg teadmata) „Estonia” balletitantsija. Põgenes 1944 Saksamaale.

²⁹ Sks. k. – väike erinevus.

³⁰ Olga Torokoff-Tiedeberg (23.03.1902 Valga – 11.03.1964 Stockholm), laulja. Õppis laulmist Tartus G. Stahlbergi juures ja 1920–1924 Tallinna Konservatooriumis Nikolai Sternbergi juures. Täiendas end Roomas, Budapestis ja Viinis. Lõpetas 1950 Stockholmi ja 1953 Uppsala ülikooli slaavi ja romaani keelte alal.

³¹ Eedo Karrisoo (11.10.1907 Tammistu – 23.11.1982 Portland, USA). „Estonia” teatri solist. Rootsisis esines kontsertlauljana. Oli Rootsi Eesti Ooperi organiseerija. 1950. aastast USA-s, töötades alguses Chicago Konservatooriumi laulupedagoogina, hiljem andis eratunde.

³² A. Adson kirjutab mälestusteraamatus „Lahkumind”: „Ligi pooleaastase Sigtuna laagrioludes viibimise järele viidi meid, pool bussitait sigtunalasi, Grännasse...” (lk. 185) Aprillis 1945 saabusid Under ja Adson Stockholmi, kus elati paar kuud. Siis saadi korter Stockholmi eeslinna Mälarhöjdensis.

³³ Berta Under (1885–1974).

Muu seas kirjutas ka Wender³⁴. Ka temal näib soow olewat kunstirahva hulka kuuluda.

Meie elame wana wiisi, s.o. üldiselt hästi. Aga ka meil ei ole rohkem aru peas kui Wenderil.

Rootsi keelt ma õppinud ei ole. Tahaks ju küll, kuid imelikul kombel puudub nagu aeg. Loen niisama lehti. Tranåsist sain nüüd ka rootsi-saksa sõnastiku. Oleks see mul Eriksdalis olnud, ma loeksin praegu juba Strindbergi. *A propos* Strindberg, kuigi asi põrmugi ei puutu temasse: kas tead, kuidas rootslane ütleb, kui keegi kaklemise ja lakkumise pärast trellide taha wiiakse? För Gösta Berling!³⁵

Nüüd ootame, millal see pr. Kollontai³⁶ poiss meile tuleb auku pähe rääkima, s.t. enne niisama pähe, hiljem muidugi kuklasse. Kui rootslased mõelda wiitsiksid, siis peaks neile küll imelik näima, et nende maale tulek nüüd on karistataw. Enne bolšewikke wõisid nemad massilisi invasioone korraldada Pärnu ja Haapsallu, meie niisamuti Rootsi, ja keegi ei tulnud selle peale, et see wõiks olla roim. Nüüd aga pakutakse amnestiat. Oleks huwitaw teada, mis neil kipitab.

Praegu tulin alt ja kuulsin proua Looritsalt³⁷, et tema mees on ikka veel Eriksdalis. Tähendab: laager kestab. No siis olen mina küll wõitnud, et siia sattusin. Olen kolm nädalat wõinud vähemasti rahus elada, kuigi wäga igawalt.

Terwiseid Gerdilt. Terwita ka Rahelit, kui koos elate. Ja ole ise terwitatud.

Paul.

Sunhultsbrunn, 14. XII 44.

Armas Hanno,

Tänan kirja eest! Tervita minu poolt omakseid ja kaaskodanikke. Ütle, et eile olime kõik Luciapeol ja kohalik Lucia kõndis kaks wõi kolm korda minust nii lähedalt mööda, et ta walge kleit mind riiwas. Muidugi oli siis ka kohwi ühes küpsiste, kõnede, laulu ja piduliku meeleoluga. Ja esimese püha hommikul kell 5 sõidab meie inimesi – saanil ja kellade helinal – kiriku.

Aga peaasi praegusel puhul on see, et mulle kirjutas Wiisimaa³⁸. Ta oli Soomest tulekul Haaparannas jalamaid kinni nabitud ja politsei pokri pistetud, kus saanud istuda poolteist nädalat. Nüüd on Umeås karanteenis ja kardab, et selle lõppedes sealt wiiakse Öhni saarele. Karjub appi. Rootsi sissesõidu wiisum tal küll olewat, kuid Stockholmis. Poeg³⁹ kirjutanud, et ta selle kätte saab, kui Stockholmi laagrisse tuuakse. Aga kui ei tooda? Lühidalt: karjub appi. Kirjutasin, et teatan asjast Sinule ja andsin lootust, kuid lisasin ühtlasi, et on ka halbu kogemusi selliste üritustega. Poeg on tal kusagil Stockholmis ja öde⁴⁰ meie laagris, naiseöde⁴¹ kusagil Angelholmis. Kõige meelsamini soowiks muidugi kolleegide juurde pääseda.

Lugesin magushapu lõbuga Su ridu tollest ballettmeistrist. No jah. Kahju, et E. selle masterungi

³⁴ Evald Martin Vender (30.01.1901 Vaivara – 16.04.1948 Stockholm). Lisaks paljudele ametitele (Lüganuse algkooli õpetaja 1921–1923, Eesti Karskusliidu abisekretär ja instruktor 1923–1925, Eesti Haridusliidu büroo juhataja, peasekretär ja juhataja 1925–1940, ajakirja Areng peatoimetaja aastani 1940) oli ka „Estonia” majandusala juhataja.

³⁵ Rts. k. – Gösta Berlingi eest.

³⁶ Aleksandra Kollontai (19.03.1872 Peterburi – 09.03.1952 Moskva) – vene kommunistlik revolutsionäär, Nõukogude Liidu diplomaat. Teise maailmasõja ajal saadikuks Rootsis.

³⁷ Ellen Karin Loorits (s. Espenberg, 12.04.1907 Metsiko, Hiiumaa – 22.05.1991 Uppsala). Oskar Loorits (09.11.1900 Suure Köpu vald – 12.12.1961 Uppsala) – folklorist ja usundiloolane. Töötas kuni surmani teadurina Uppsala Ülikooli murde- ja rahvaluulearhiivis.

³⁸ Aarne (Arnold Peeter) Wiisimaa (Viisimaa, Fišman) (25.11.1898 Sangaste – 02.10.1989 Stockholm) – ooperilaulja ja -lavastaja. „Estonia” direktor 1927–1944. Elas Soomes juba enne 1944. aasta suurt põgenemist. Läks sealt Rootsi.

³⁹ Uno Viisimaa (1922–1996). Ka tema oli juba enne suurt põgenemist Eestist ära läinud. Hiljem elas ja suri Kanadas.

⁴⁰ Johanna Peetso (s. Fišman); 09.02.1906 Valgamaa – 1990 Rootsi).

⁴¹ Aarne Viisimaa esimene abikaasa Hilda jäi koos poeg Velloga Eestisse. Siin on jutuks Viisimaa teine abikaasa Hilda (s. Hansen). Abiellusid 1951.

Rahel Olbrei ja Paul Olak näitlejate jõulupuul Tallinnas 1943.

juurde ei sattunud. Üldse näib jah küll, et suuri lootusi selles suunas hellitada ei maksa. Kuna meie ei pärine Islandilt ega oska tantsida ainult tagumistes ridades, siis peame omama kannatust. Ja loomulikult peab neil meie hulgas, kellel on pretensioone, olema ka võimeid, mis endid hindama ja tunnustama suudaksid. Ja mis siinsel kunstiturul midagi maksavad. Wiiralt wist ei maksa suurt midagi.

Kui aega juhtub olema, kirjuta, kas meie rändrühmad midagi ka teenivad. Ja mis teevad Tubin, ja Aavik⁴²? Oleksin homme meeleldi sõitnud Tromåsi meie rändureid terwitama, kuid siit on sinna 15 km ja sõit maksab wist rohkem kui Neglingest Stockholmi⁴³. Kahju!

Meil on kawatus hakata sauna ehitama. Wõib-olla saame pühadeks walmis. Ja homme panakse kapsad hapnema. Ja üks Riguldi perenaine⁴⁴ oli seajalgu muretsenud, milliseid Gerdiga pühade ajal läheme sööma, muidugi kah hapukapsastega. Ja linnast tellime õlu.

Mul on siisugune tunne, et ega meie pühadeks sinna Neglingesse ikka ei saa, seepärast esialgu häid jõluid meilt mõlemalt kõigile. Wõib-olla et siin ongi parem pühi pidada, vähemasti on kliima siin sobiwam.

Kus on Karrisoo ja pr. Tiideberg? E. kirjutas, et Laid⁴⁵ olewat juba tema pool käinud. Arwab, et kui teksti rootsi keeles ära õpib, siis wõiks warsti Duborgis esineda. –

Kas radio kaudu jõulu- ja uueaasta terwitusi saadate? Kardan, et ei ole kuulajaid kuna aparaadid seal on ju ära korjatud ja punastes markades... Rootsi jaama kuuldakse.

Terwitades Paul

[postkaardil aadress: Herr Hanno Kompus Sjötäppsvägen 1 Neglinge]

Piret Noorhani

(1960)

Lõpetas Tartu Ülikooli 1984 eesti keele ja kirjanduse erialal. Kaitses magistrikraadi 2002 TÜ-s ("Postmodernsed mängud: iroonia, paroodia, grotesk"). Alates 1991 töötab Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, 1997. aastast arhiivi juhatajana. Uurimisteemadeks on eesti kirjanduse ja kultuuri ajalugu, kirjandusteooria, väliseesti arhiivid, andmebaasid.

⁴² Eduard Tubin (18.06.1905 Torila – 17.11.1982 Stockholm), helilooja. Juhan Aavik (29.01.1884 Holstre vald, Paistu kihelkond – 26.11.1982 Stockholm), helilooja, koorijuht, muusikapedagoog.

⁴³ Mis toimus Tromåsis 15.12.1944? Mingi kontsert?

⁴⁴ Riguldi – küla ja kunagine vald Noarootsis. Pole selge, keda silmas peetakse.

⁴⁵ Milvi Laid (kodanikunimega Aleksandra Isak, 15.08.1906 Tallinn – 12.06.1976 Stockholm) – operetiprimadonna.